

Μανδραγόρας

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤέΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ Ζωή | Τεύχος 40 |

Μάιος 2009

Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΛΑΒΥΡΙΝΘΩΝ

Ο Στάθης Κουτσούνης και μαθητές
Λυκείου συζητούν με τη Ρέα Γαλανάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

095 Ο ΑΙΩΝΑΣ ΤΩΝ ΛΑΒΥΡΙΝΘΩΝ. Μια συζήτηση μαθητών Λυκείου με τη συγγραφέα Ρέα Γαλανάκη, Συντονισμός: Στάθης Κουτσούνης

Ο αιώνας των λαβυρίνθων

Μια συζήτηση
μαθητών
Λυκείου με
τη συγγραφέα
Ρέα Γαλανάκη

Συντονισμός:
ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΝΗΣ

Μαθητές στη Σχολή
I.M. Παναγιωτόπουλου

Στάθης Κουτσούνης: Λοιπόν, παιδιά, στο πλαίσιο των συναντήσεών μας με νεοέλληνες λογοτέχνες, έχουμε σήμερα μαζί μας την πεζογράφο Ρέα Γαλανάκη, της οποίας και διαβάσατε το βιβλίο *Ο Αιώνας των Λαβυρίνθων*. Η Ρέα Γαλανάκη γεννήθηκε στο Ηράκλειο της Κρήτης, και το τονίζω αυτό διότι, όπως θα θυμάστε, το Ηράκλειο είναι βασικός πρωταγωνιστής του βιβλίου της. Είναι καταξιωμένη και πολύπλευρη συγγραφέας, η οποία έχει καταπιαστεί με διάφορα είδη λόγου, αν και ξεκίνησε ως ποιήτρια στη δεκαετία του '70. Έχει εκδώσει τρεις ποιητικές συλλογές, δύο συλλογές διηγημάτων, πέντε μυθιστορήματα κι ένα βιβλίο με δοκίμια. Περισσότερο έχει εδραιωθεί ως πεζογράφος και μάλιστα μυθιστοριογράφος. Όπως θα διαπιστώσατε κι εσείς, ο λόγος της Γαλανάκη είναι μεστός και πυκνός, το υπόστρωμα των μυθιστορημάτων της είναι ιστορικό. Τα έργα της τείνουν προς τη μυθιστορία ή το μυθιστορηματικό χρονικό, καθώς αναδεικνύουν το βίο και την πολιτεία ορισμένων προσώπων, κυρίως του 19ου αιώνα. Επομένως, πρωταγωνιστές είναι η ιστορία και οι άνθρωποι που κινούν τα νήματά της. Τα μυθιστορηματικά της πρόσωπα βιώνουν εσωτερικές συγκρούσεις, καθώς προσπαθούν με διάθεση ανατρεπτική να υπερβούν τα όρια της εποχής τους. Η αφήγησή της μοιάζει άλλοτε με παραμύθι κι άλλοτε με ιστορικό χρονικό. Δε θα ήθελα όμως εγώ να πω περισσότερα για την κυρία Γαλανάκη. Αλλά πριν σας δώσω το λόγο, θα ήθελα να παρακαλέσω τη συγγραφέα μας να πει εκείνη δυο παραπάνω λόγια για τον εαυτό της.

Ρέα Γαλανάκη: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για την πρόσκληση. Να προσθέσω λοιπόν, σ' αυτά που είπε ο κύριος Κουτσούνης, ότι έφυγα από το Ηράκλειο για να σπουδάσω στην Αθήνα. Έτυχε να σπουδάζω τον καιρό της δικτατορίας κι αυτό με έκανε να ανακατευτώ σε διάφορα κινήματα της εποχής, αλλά εμένα το πάθος μου ήταν η λογοτεχνία. Έγραφα από πολύ μικρή. Τα κατέστρεψα κάποτε όλα όσα είχα γράψει, σε μια πολύ δύσκολη στιγμή μες στη δικτατορία, και μετά ξανάρχισα να γράφω και από τότε πια δεν κατέστρεφα. Έτσι βγήκαν τα πρώτα μου ποιήματα. Έχω σπουδάσει Ιστορία και Αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, αλλά φαίνεται ότι η φωνή της λογοτεχνίας ήτα-

νε μέσα μου πολύ έντονη. Να σας πω ότι όταν τέλειωσα το Πανεπιστήμιο δεν μπορούσα να δουλέψω, γιατί τότε όσοι ήμασταν αριστεροί δεν μπορούσαμε να δουλέψουμε. Κι αυτός ήταν ένας από τους λόγους που με ώθησε πολύ περισσότερο στο γράψιμο. Και σιγά σιγά βρήκα το δρόμο μου. Όλοι εκεί στα νιάτα τους δυσκολεύονται να βρουν ένα δρόμο που να τους εκφράσει και να μπορέσουν να κάνουν αυτό που θέλουνε, κάτι δημιουργικό θέλω να πω, κάτι από το οποίο να ζύνε κιάλας. Μετά έζησα στην Αθήνα πολλά χρόνια, πήγα στην Πάτρα πολλά χρόνια, τώρα είμαι με το ένα πόδι στην Πάτρα, το άλλο στην Αθήνα, ακόμη έχω συγγενείς και κατεβαίνω και στην Κρήτη, η μητέρα μου είναι εκεί. Την Κρήτη την απώθησα κάποια στιγμή, πρέπει να σας πω, απ' τη ζωή μου, όταν επαναστάτησα κι εγώ ως νέα, γύρω στα είκοσί μου, όπου κανείς κλωτσάει την οικογένεια, το περιβάλλον, τα πάντα, και προσπαθεί να βρει το δρόμο του. Κι έπρεπε να περάσουνε πάρα πολλά χρόνια, να μεγαλώσω κι εγώ, για να μπορέσω να ξαναμπώ σ' ένα δρόμο συμφιλίωσης και να ξαναδώ αυτά που έδουλε και με έδουλε. Υπήρξαν δύο βιβλία που εκφράζουν αυτή την επιστροφή, τη συγγραφική επιστροφή στην Κρήτη. Το πρώτο είναι ο *Βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά* και το άλλο ο *Αιώνας των Λαβυρίνθων*, που ήταν πολύ πιο προσωπικό βιβλίο. Και γι' αυτό περιμένω με μεγάλη περιέργεια και ευχαρίστηση να δω ποιές θα είναι οι ερωτήσεις σας.

Στάθης Κουτσούνης: Δεν είναι, παιδιά, ο *Αιώνας των Λαβυρίνθων* ένα εύκολο βιβλίο, και θα το διαπιστώσατε βέβαια, είναι όμως ένα βιβλίο που θέτει πολλά ζητήματα. Θα ήθελα να σας πω να εκφράσετε ελεύθερα την άποψή σας και να υποβάλετε όποιες ερωτήσεις θέλετε, η συγγραφέας είναι μαζί μας ακριβώς για να συζητήσουμε στιδήποτε σας κέντρισε το ενδιαφέρον ή σας προξένησε ερωτηματικά και απορίες. Άλλωστε, και το ξέρετε, ένας συγγραφέας, όταν εκδίδει ένα βιβλίο, εκτίθεται, έτσι δεν είναι, κυρία Γαλανάκη;

Ρέα Γαλανάκη: Εκτίθεται πάρα πολύ, φυσικά, γι' αυτό βάζει και μάσκες.

Στάθης Κουτσούνης: Ακριβώς. Και παρά το γεγονός ότι μπορεί να διακρίνατε μέσα στο βιβλίο ορισμένα προσωπικά, ας πούμε, δεδομένα της

Σημείωση: Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε στο Λύκειο της Σχολής I. M. Παναγιωτόπουλου. Οι φιλόλογοι Δήμητρα Αντωνοπούλου, Άννα Δημάκη, Νίκος Κατσάρος και Χρήστος Ντανάκας, υπό το συντονισμό του ποιητή και φιλολόγου Στάθης Κουτσούνης, Διευθυντή του Λυκείου της Σχολής, εργάστηκαν με τους μαθητές της Α' και της Β' τάξης πάνω στο μυθιστόρημα *Ο Αιώνας των Λαβυρίνθων* της Ρέας Γαλανάκη. Η απομαγνητοφώνηση της ηχογραφημένης συζήτησης έγινε από την Έφη Αλεξανδρή. Το κείμενο επιμελήθηκε ο Στάθης Κουτσούνης.

→ κυρίας Γαλανάκη, ωστόσο δεν παύουν να ισχύουν οι μάσκες. Ποτέ δεν υπεισέρχεται αυτούσιο το αυτοβιογραφικό στοιχείο σ' ένα βιβλίο, ο συγγραφέας όμως πολλές φορές αξιοποιεί αυτοβιογραφικά του στοιχεία. Λοιπόν, παιδιά, έχετε το λόγο.

Νάγια Ξαρχά (μαθήτρια): Σε όλες τις ενότητες του βιβλίου κυριαρχεί η έννοια του λαβυρίνθου. Πώς τελικά το επιλέξατε αυτό;

Ρέα Γαλανάκη: Δεν είναι μια καταπληκτική λέξη ο λαβύρινθος; Σκεφτείτε μόνο ότι υπήρχε πριν από την ελληνική γλώσσα, θεωρείται λέξη προελληνική. Λοιπόν, αυτή η λέξη έχει ένα νόημα που της αποδόθηκε κάποια στιγμή στην αρχαιότητα και ισχύει μέχρι τις μέρες μας. Ο λαβύρινθος είναι κάτι σκοτεινό, πολύπλοκο, κάτι το οποίο είναι δύσκολο να το ξεπεράσεις, χάνεσαι μέσα του. Κι αυτό για μένα είναι πολύ γοητευτικό. Ο λαβύρινθος, όπως ξέρετε, συνδέεται με την Κνωσό. Μάλιστα, ο πρώτος που ανακάλυψε την Κνωσό, ο Federico Albert, αυτός ο Ιταλός αρχαιολόγος, νόμιζε ότι είχε βρει και το Λαβύρινθο λίγο παρακάτω. Από πολλούς θεωρείται Λαβύρινθος το ίδιο το ανάκτορο της Κνωσού. Εγώ όμως γεννήθηκα δίπλα, δηλαδή έχω μεγαλώσει μ' αυτό το παραμύθι της Κνωσού και του Λαβυρίνθου. Αυτό ήταν ένα πολύ σπουδαίο μέρος της δικής μου, της προσωπικής μου μυθολογίας κατά κάποιο τρόπο, και γι' αυτό μπαίνει ακόμα και ως αρχαιολογική αναφορά στο βιβλίο. Είναι πολύ ωραίο που βρήκαμε—δεν το βρήκα εγώ, εγώ το χρησιμοποίησα και πιστεύω ότι έγινε πιο γνωστό και με το βιβλίο—ότι δεν ήταν ο Evans ο πρώτος που ανακάλυψε το Λαβύρινθο, αλλά ο Federico Albert. Λοιπόν, πρώτα είναι η αρχαιολογική αναφορά του Λαβυρίνθου μέσα στο βιβλίο. Δεύτερον, είναι η λαϊκή, που είπαμε πριν, ότι είναι μια λέξη που τη χρησιμοποιούμε όλοι εμείς με την ίδια σημασία για μερικές χιλιάδες χρόνια, κι αυτό είναι συγκλονιστικό. Και το τρίτο, λέω ο αιώνας

των λαβυρίνθων κάνοντας, το γράφω άλλωστε κάπου, ένα μικρό σχόλιο στον αιώνα των Φώτων. Ο αιώνας των λαβυρίνθων είναι, ας πούμε, η άλλη πλευρά του αιώνα των Φώτων. Γι' αυτό δε λέω οι λαβύρινθοι, αλλά λέω ο αιώνας των λαβυρίνθων, προσπαθώντας να έχω μια μικρή, ελάχιστη αντιπαράθεση στον αιώνα των Φώτων. Σ' αυτό βοήθησε πάρα πολύ και η γνώμη κάποιων ιστορικών, όπως του Mazower, οι οποίοι το έχουν υποστηρίξει σε πολύ σοβαρά βιβλία τους τελευταία, ότι ο 20ός αιώνας—γιατί αυτό το βιβλίο αναφέρεται κυρίως στον 20ό αιώνα—υπήρξε ένας σκοτεινός, περίπλοκος, δαιδαλικός αιώνας, με μεγάλες καταστροφές, με πολλά θύματα, με χρήση της τεχνολογίας σε πολέμους και σε καταστροφή του ανθρώπινου είδους. Λοιπόν, γι' αυτό η λέξη λαβύρινθος υπήρξε ένα μοτίβο πολλών επιπέδων, πολλών αναφορών, υπήρξε, ας πούμε, μια βελονιά που πέρασε όλο το βιβλίο σιγά σιγά, σε προσωπικό, αρχαιολογικό αλλά και συμβολικό επίπεδο.

Στάθης Κουτσούνης: Δηλαδή, επιμένετε στις συνδηλώσεις του όρου λαβύρινθος, για να μπορέσετε να διατυπώσετε τις ιδέες σας.

Ρέα Γαλανάκη: Ναι, μα ο λαβύρινθος κατ' ουσίαν δεν υπάρχει. Αρχαιολογικά τουλάχιστον ο Evans υποστήριξε ότι είναι το ανάκτορο της Κνωσού, αλλά είναι μια άποψη η οποία αμφισβητείται εντόνως.

Πλούταρχος Βεργής (μαθητής): Πώς επιλέξατε την ανά εικοσαετία ανάπτυξη της πλοκής και γιατί συγκεκριμένα ο αριθμός οκτώ;

Ρέα Γαλανάκη: Αρχίζω το 1878 και φτάνω μέχρι το 1978, για να κλείσω τον κύκλο. Στη μεταπολίτευση, δηλαδή, όπου ξαναμπαίνει πια όλη η ιστορία της Ελλάδας σε νέα ανάγνωση και προσπαθούμε να ξαναβρούμε τι έχει συμβεί και πώς και γιατί είχαμε σφαγή αναμεταξύ μας και γιατί υπέφερε τόσα πολλά ο κόσμος, οι γονείς σας, οι παππούδες σας. Και είναι πλέον το σημείο που τελειώνει η αγωνία να ζει κανείς την περιπέτεια και αρχίζει να λείει γιατί. Όσο είσαι μέσα σε μια ένταση, καμιά φορά το γιατί σου ξεφεύγει κιόλας, έτσι; Δεν μπορείς να κάτσεις ήρεμα και να σκεφτείς, αλλά όταν κάτι τελειώνει, αν τελειώνει, τότε πια μπορείς να ρωτήσεις για-

τί. Όταν, ας πούμε, έχετε μια συναισθηματική σχέση, ένα φλερτ, κάποια στιγμή μπορεί να τελειώσει. Θα αναρωτηθείτε γιατί τέλειωσε, αφού όμως τελειώσει. Εντάξει, μπορεί να θυμάστε για όλη σας τη ζωή κάποια πράγματα, αυτά δεν τελειώνουν. Τελειώνουν όμως ως γεγονότα. Και μετά θα σκεφτείτε: γιατί; Λοιπόν, το ίδιο συμβαίνει και με τα πιο μεγάλα θέματα. Τη στιγμή που είναι στη βρόση τους είναι πολύ δύσκολο να αναρωτηθείς γιατί και πώς. Όταν όμως θεωρείς ότι κάπως έχει κλείσει ο κύκλος, ξαναβλέπεις τα προβλήματα. Και γι' αυτό θέτω κι αυτό τον περιεργό φόνο εδώ πέρα, τη δολοφονία του Σήφη, του αριστερού, μέσα στις ελιές, αντί κάποιου άλλου. Γιατί έχω την ιστορική πληροφορία ότι στον εμφύλιο της Κρήτης τουλάχιστον έγιναν πολλά οικογενειακά ξεκαθαρίσματα, αυτό που λέμε βεντέτες. Μελετώντας πολύ για το τι είναι η βεντέτα, είδα πως είναι κανόνας ότι πρέπει να καθαρίσεις τον καλύτερο από ένα σόι. Δηλαδή ο βοσκός έπρεπε να καθαρίσει έναν άνθρωπο αντάξιο του πατέρα του. Όταν βλέπει μπροστά του έναν αλλοπαρμένο, έναν ανάπηρο, όπως είναι ο Πατουχονίκος, πράγματι θα σκότωνε κάποιον άλλον, αλλά ο Πατουχονίκος δεν είχε οικογένεια, γι' αυτό σκοτώνει τον προστάτη του. Στη βεντέτα πρέπει να είναι το θύμα ισότιμο στην αξία και στο κοινωνικό κύρος αυτουνού που έχει σκοτωθεί. Λοιπόν, βάζω την αναζήτηση κι αυτού του φόνου, γιατί μπορεί να είναι και μια πολιτική βεντέτα.

Μαρία Γκανέτσου (μαθήτρια): Μια και μιλήσατε για τη δολοφονία του Σήφη, νομίζω πως αναφέρετε τα συναισθήματα του Ανδρέα σαν να θέλετε να γίνει κάποιος παραλληλισμός με τα συναισθήματα του Μίνωα, όταν χάνει τον αδελφό του. Είναι έτσι;

Ρέα Γαλανάκη: Κοιτάξτε, υπήρχε μια μεγάλη διαμάχη των οικογενειών των Βενιζελικών και των αριστερών, τουλάχιστον στην Κρήτη. Μιλάει για τον αδερφό του και μιλάει και για το Μίνωα Καλοκαιρινό. Κάνει αυτές τις σκέ-

ψεις, γιατί κάπου συνδέει όλες αυτές τις ιστορίες, που κάπου τις ξέρουμε και κάπου δεν τις ξέρουμε.

Δάφνη Κόλλια (μαθήτρια): Γιατί και με ποιά κριτήρια επιλέξατε τα συγκεκριμένα πραγματικά πρόσωπα που παρουσιάζονται στο βιβλίο σας;

Ρέα Γαλανάκη: Γιατί, παιδιά, τα πραγματικά πρόσωπα και οι πραγματικές ιστορίες έχουν από μόνα τους έναν τέτοιο ρεαλισμό που σπάει κόκαλα. Και αυτό με ενδιαφέρει πάρα πολύ. Δηλαδή, για να χειριστείς αυτά τα θέματα, για να χρησιμοποιήσεις τα πράγματα που σε έχουν συγκινήσει, πρέπει να είσαι πάρα πολύ προσεκτικός. Αυτό που θα διάλεξες να αναπτύξεις σε λογοτεχνία ή σε τραγούδι ή σε θέατρο ή σε κινηματογράφο, για να μη μένουμε μόνο στη λογοτεχνία, πρέπει να σε έχει συγκινήσει. Σε συγκινεί για κάποιο λόγο, έτσι; Από κει κι έπειτα το παίρνεις και το μετατρέπεις σε λογοτεχνία. Πρέπει όμως να το σεβαστείς. Πραγματικά πρόσωπα ήταν στα τρία προηγούμενα βιβλία μου ο Ισμαήλ Φερικ Πασάς, ο Ανδρέας Ρηγόπουλος και η Ελένη Αλταμούρα. Ήταν εντελώς πραγματικά και τα βιβλία αυτά ήταν περίπου, ας πούμε, συγγραφικές βιογραφίες, με καινούργιο τρόπο όμως. Λοιπόν, εκεί πια έπρεπε να είσαι πάρα πολύ προσεκτικός. Προσπαθούσες να φτάσεις σε βάθος, να κάνεις μια ανάλυση καταστάσεων, αλλά σεβόσουν πάρα πολύ τη ζωή τους κι αυτό είναι ένας περιορισμός, ο οποίος εμένα μ' αρέσει. Γιατί έχει ρεαλισμό απ' τη μια μεριά, σ' αφήνει περιθώρια σκέψης, ονειρού, φαντασίας απ' την άλλη. Δηλαδή, ένα πραγματικό πρόσωπο είναι πιο ισχυρό από ένα φανταστικό πολλές φορές, όχι όμως πάντα. Συγκεκριμένα τώρα, στον *Αιώνα των Λαβυρίνθων*, ο καμβάς, ας πούμε, η οικογένεια η οποία ξετυλίγεται όλα αυτά τα εκατό χρόνια μπροστά μας είναι μια οικογένεια φανταστική. Μόνον ο γεννήτορας, ο Παπαουλάκης, το ξέρουμε, ήτανε υπαρκτό πρόσωπο, ήταν ένας δάσκαλος και επιστάτης του Καλοκαιρινού στην πρώτη του ανασκαφή, το 1878. Λοιπόν, σ' αυτόν εγώ πρόσθεσα μια οικογένεια, η οποία είναι όλη φανταστική. Να σας πω όμως κάτι; Στις πράξεις αυτών των φανταστικών

**Τα πραγματικά πρόσωπα
και οι πραγματικές ιστορίες
έχουν από μόνα τους
τέτοιο ρεαλισμό
που σπάει κόκαλα**

ανθρώπων έβγαλα πολλές φορές ιστορίες που είχα ακούσει για άλλους ανθρώπους. Ή φαντάστηκα πράγματα, ώστε να δημιουργηθεί ένα σύνολο πιστευτό. Από κει κι έπειτα, στο φόντο, στο βάθος, κινούνται με το πραγματικό τους όνομα τα ιστορικά πρόσωπα και είναι βέβαια και τα ιστορικά γεγονότα. Αυτό μ' άρεσε. Δηλαδή, είναι σα να έχεις ένα έργο, ένα φιλμ, ας πούμε, στο οποίο βλέπεις σαν ντοκιμαντέρ να πέφτουνε διάφορα πράγματα, να εμφανίζονται μορφές και μετά να ξαναγυρνάς σε μια άλλη ιστορία. Γι' αυτό έχουμε δύο επίπεδα. Ένα πιο πίσω επίπεδο, που είναι το ιστορικό με τα πραγματικά πρόσωπα, και ένα πιο μπροστά, που είναι η ιστορία μιας φανταστικής οικογένειας, που θα μπορούσε να είναι βέβαια του καθενός η οικογένεια. Πάντως, δεν είναι δική μου.

Στάθης Κουτσούνης: Να προσθέσω κάτι εδώ. Ξέρετε, ο κάθε συγγραφέας έχει έναν δικό του τρόπο να γράφει, που πολλές φορές πηγάζει από την αγάπη του για κάτι. Η κυρία Γαλανάκη, όπως θα καταλάβατε και από το βιβλίο της, έχει μια μεγάλη αγάπη με την ιστορία, έχει μια μεγάλη αγάπη για τα ρεαλιστικά πρόσωπα, γιατί πιστεύει, και το πιστεύω κι εγώ αυτό, ότι τις περισσότερες φορές είναι πιο δραστικά, πιο ισχυρά σε σχέση με τα φανταστικά πρόσωπα. Και παρότι εκ πρώτης όψης φαίνεται πιο εύκολο να γράφεις για ένα ρεαλιστικό πρόσωπο απ' ότι για ένα φανταστικό, νομίζω πως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Έτσι δεν είναι, κυρία Γαλανάκη;

Ρέα Γαλανάκη: Απολύτως.

Στάθης Κουτσούνης: Διότι στο φανταστικό πρόσωπο μπορείς, χωρίς να έχεις έλεγχο από πουθενά, να γράφεις οτιδήποτε. Στο ρεαλιστικό πρόσωπο όμως πρέπει να σεβαστείς τα δεδομένα τα οποία έχεις, χωρίς ωστόσο να μείνεις μόνο σ' αυτά. Πρέπει να εμβαθύνεις και πρέπει να δώσεις και διαστάσεις που δεν είναι ορατές σ' ένα πρώτο επίπεδο, και ακριβώς εκεί είναι, από κει ξεκινάει η δουλειά του συγγραφέα.

Ρέα Γαλανάκη: Αυτό το πράγμα, υπάρχει πολύ συχνά στη λογοτεχνία, από γενεσώς της, δεν είμαι ούτε η πρώτη ούτε η μόνη που το κάνω.

Στάθης Κουτσούνης: Θυμηθείτε αυτά που μαθαίνετε για το έπος και την τραγωδία. Σκεφτείτε τους μεγάλους τραγικούς μας, που έγραφαν και οι τρεις για το ίδιο πρόσωπο, την Ηλέκτρα π.χ., από κοινό μύθο που έπρεπε να σεβαστούν, που τον φώτιζαν ωστόσο με διαφορετικό τρόπο. Απ' αυτόν ακριβώς τον διαφορετικό και ιδιαίτερο τρόπο εξαρτάται και η αποτελεσματικότητα ενός λογοτέχνη.

Λίλα Κωτάκη (μαθήτρια): Στο βιβλίο σας χρησιμοποιείτε πολύ την αφήγηση και την περιγραφή αντί του διαλόγου, που είναι ένας πιο άμεσος τρόπος για τον αναγνώστη. Γιατί;

Ρέα Γαλανάκη: Στην πεζογραφία υπάρχουν πάρα πολλοί τρόποι να πει κανείς κάτι. Η αλήθεια είναι ότι εμένα ο διάλογος δε μου πάει, και ξέρετε γιατί; Με έχει εκνευρίσει η κατάχρησή του στα σίριαλ και στην εύκολη λογοτεχνία. Οτιδήποτε υπάρχει σ' αυτά είναι διάλογος χωρίς κανένα πράγμα πίσω. Ενώ η αφήγηση και η περιγραφή είναι η ανάπτυξη, το ανάπτυγμα των πραγμάτων. Δηλαδή, μπορούμε να πούμε κάτι χωρίς να γίνει διάλογος, σκεφτείτε το αυτό. Μπορείς να το πεις με πλάγιο λόγο κι αυτό είναι πάρα πολύ συνηθισμένο στην αφήγηση και σου αφήνει και άλλα μεγάλα περιθώρια να βάλεις και να βγάλεις πράγματα. Εκνευρίζομαι πάρα πολύ μ' αυτόν τον τελειώς ξύλινο διάλογο των αφηγήσεων, όπου δε συμβαίνει τίποτα. Ας κάνει θέατρο όποιος θέλει να κάνει διάλογο. Νομίζω ότι ένα βιβλίο που διαβάξεις πρέπει να σε κάνει να σκέφτεσαι πριν το κλείσεις, να σου δημιουργεί πέντε σκέψεις

και μια αγάπη, μια συγκίνηση γι' αυτό το ίδιο. Αλλιώς δε θα αντέξει. Θεωρώ ότι ο διάλογος είναι εύκολος. Προσπαθώ να έχω αφηγηματικούς τρόπους πιο αποδοτικούς στο να πω αυτό που θέλω να πω, δηλαδή να μπω στην ψυχή, να δημιουργήσω ένα περιβάλλον. Δε θα έκανα ποτέ ένα βιβλίο όλο με διαλόγους. Στο πρώτο βιβλίο μου, στο *Βίο του Ισμαήλ Φερικ Πασά*, δεν έχω διάλογο καθόλου, αλλά και ο Marquez δεν έχει διάλογο στα *Εκατό Χρόνια Μοναξιάς*.

Μαριάννα Ματθαίου (μαθήτρια): Πολλές φορές κάνετε αναδρομές στο παρελθόν μέσα από τη σκέψη των πρωταγωνιστών σας και εκεί παραθέτετε πολλές λεπτομέρειες και πληροφορίες γι' αυτούς, για το παρελθόν γενικώς. Με ποιο σκοπό;

Ρέα Γαλανάκη: Έχω να διηγηθώ κάποιες ζωές και την εξέλιξη μιας οικογένειας. Δε διαλέγω την απόλυτα γραμμική αφήγηση, αλλά κάνω πέντε τομές, κι αυτό μου δίνει μια κυκλικότητα στην αφήγηση. Να ένας άλλος λαβύρινθος, που είναι πλέον ο λαβύρινθος του πώς θα αφηγηθώ αυτό που θέλω. Είναι ένας περίεργος τρόπος αυτός, που δεν είναι μόνο της αφήγησης της δικής μου, είναι ο τρόπος που ζούμε. Πώς δηλαδή μπορεί το παρελθόν, όχι μόνο το δικό μας αλλά και των άλλων, να μπει ξαφνικά μέσα στο παρόν και να μας αφορά.

Στάθης Κουτσούνης: Αυτό, επιπλέον, σημαίνει ότι ο χρόνος είναι και αδιάσπαστος, έτσι; Τι θα πει παρελθόν, παρόν και μέλλον; Πολλές φορές στο παρόν βιώνουμε έντονες στιγμές του παρελθόντος σαν να τις ζούμε τώρα. Και φανταζόμαστε πράγματα για το μέλλον. Πάντως, να ξέρετε ότι σπάνια συναντούμε ευθύγραμμη αφήγηση στη λογοτεχνία. Θα ήταν, κατά την άποψή μου, ανούσια και ανιαρή η γραφή, αν ήταν ευθύγραμμη η αφήγηση από την αρχή μέχρι το τέλος. Υπάρχουν οι αναδρομές, όπως είπε η συμμαθήτριά σας, αυτά τα flash

back, που φωτίζουν τα γεγονότα και δίνουν και μια άλλη διάσταση, τα βλέπει και μ' ένα διαφορετικό μάτι ο αφηγητής τη στιγμή που τα αφηγείται σε σχέση με τη στιγμή που διαδραματίστηκαν.

Ρέα Γαλανάκη: Πολύ καλά τα είπατε. Και είπατε και τον όρο flash back, που είναι από το σινεμά, και πραγματικά η λογοτεχνία του 20ού αιώνα, ολονών μας, έχει πολύ επηρεαστεί και από την κινηματογραφική αφήγηση. Το βλέπουμε ότι πολλές φορές κάνει ένα flash back. Το ίδιο κάνουμε κι εμείς άμα γράφουμε. Κι αν θέλετε, αυτό προϋπήρχε στη λογοτεχνία και το πήραν μετά οι σκηνοθέτες.

Στάθης Κουτσούνης: Ακριβώς. Γιατί προϋπήρξε η λογοτεχνία του κινηματογράφου. Θυμηθείτε άλλωστε τον Όμηρο και τους εγκιβωτισμούς του. Ή το θέατρο. Και στο θέατρο μπορείς να σταματήσεις και να κάνεις αναδρομές. Ο άγγελος, ας πούμε, ο οποίος αφηγείται στη σκηνή της τραγωδίας το τι έχει συμβεί. Είναι ένα εύρημα, καθένας θα πρέπει να βρει έναν τρόπο, ώστε να φέρει το παρελθόν στο παρόν. Όλοι κουβαλάμε ένα παρελθόν. Βέβαια, ο συγγραφέας χειρίζεται το παρελθόν με τον δικό του τρόπο και με μνήμη επιλεκτική, άλλα αφαιρεί, άλλα προσθέτει, εντάξει, αυτό είναι άλλη υπόθεση.

Ρέα Γαλανάκη: Ακριβώς, έτσι είναι. Η μνήμη είναι επιλεκτική, ευτυχώς.
Ολίνα Τερζή (μαθήτρια): Παρατηρούμε στο βιβλίο σας ότι κάνετε ιστορικές αναφορές και δίνετε πολλές ιστορικές πληροφορίες. Φαντάζομαι σας βοήθησαν οι σπουδές σας, αλλά μήπως χρειάστηκε να κάνετε και κάποια ιστορική έρευνα για να ενημερωθείτε καλύτερα;

Ρέα Γαλανάκη: Παιδιά, έκανα απίστευτη έρευνα. Θα μπορούσα να γράψω →

Ο Στάθης Κουτσούνης και η Ρέα Γαλανάκη

→ δέκα βιβλία τέτοιου μεγέθους με την έρευνα που έχω κάνει. Σπάνια βάζω βιβλιογραφία, αλλά είναι τεράστιος ο μόχθος ο ερευνητικός. Μπορεί ένα ολόκληρο βιβλίο να περάσει σε τρεις γραμμές. Πολλοί λένε ότι γράφω τρία-τέσσερα βιβλία και βγάζω μόνο το ένα. Αλλά μ' αρέσει η έρευνα. Ξέρετε γιατί; Γιατί έχω μάθει να μην είμαι απόλυτη σ' αυτά που πιστεύω κάθε στιγμή. Δηλαδή, αν ψάξει κανείς, κάτι βρίσκει, πολλές άλλες πτυχές, και αυτό είναι πάρα πολύ ενδιαφέρον. Λοιπόν, έχω ψάξει πάρα πολύ. Εδώ υπάρχει μια φυσιογνωμία ενός καπετάνιου, του Ποδιά, ο οποίος είναι αριστερός, αρχηγός στην Κατοχή της αριστερής ομάδας και μετά του Δημοκρατικού Στρατού σε έναν αιματηρό και σύντομο εμφύλιο. Γι' αυτόν τον άνθρωπο, σας πληροφορώ, στην Κρήτη δεν έχει γραφτεί τίποτα ως βιογραφία. Μέσα απ' τη σιωπή που ακολούθησε μετά, εγώ έπρεπε να ψάξω, έψαξα ίσα με σαράντα βιβλία, για να βρω απομνημονεύματα ανθρώπων. Πήγα σε βιβλιοθήκες, ζήτησα πληροφορίες γι' αυτή την περίοδο. Μίλησα με συγγενείς του, μίλησα με παλιούς ανθρώπους που ζούνε ακόμα. Έπρεπε να τον σεβαστώ απολύτως, έτσι; Αυτά που συνέθεσα είναι οι ψηφίδες ενός μωσαϊκού που δεν έχει γίνει ακόμα. Σε τούτο εδώ το βιβλίο, επειδή πράγματι κάνω ανά εικοσαετία τομές, δυσκολεύτηκα, γιατί για κάθε εικοσαετία έπρεπε να μελετήσω σκληρά. Πέραν του ότι υπάρχει μέσα αρχαιολογία, πράγματα που δεν τα μαθαίναμε στη Σχολή την εποχή που έβγαλα εγώ το πανεπιστήμιο, υπάρχουν και κάποια στοιχεία λαογραφικά, στοιχεία μιας κουλτούρας λαϊκής των ανθρώπων των αγράμματων, που εγώ τη σέβομαι απολύτως. Είναι από τις πρώτες αρχές του κόσμου. Αλλάζουν οι θρησκείες, αλλάζουν οι πολιτικές, αυτά τα πράγματα μένουν και για μένα είναι πάρα πολύ σημαντικά. Αυτή η σχέση του αγρότη με τη φύση, που είναι μια παγανιστική, θρησκευτική σχέση, είναι εξαιρετική. Εμένα με ενδιαφέρει πάρα πολύ αυτό γιατί είναι, ας πούμε, ένας πολιτισμός πάνω στον οποίο στηρίχτηκαν πάρα πολλοί άνθρωποι, κι εγώ τους πρόλαβα. Και στο βιβλίο αυτό μέσα τους άγγιξα, γιατί άγγιξα αυτές τις εποχές. Η γιαγιά μου ήτανε μια γυναίκα αγράμματη, θρησκευόμενη, που της οφείλω πάρα πολλά πράγματα, κι ας τσίναγα ως παιδί επειδή με πήγαινε στην εκκλησία κι εγώ δεν ήθελα. Αλλά παρ' όλα αυτά είχε μια τρυφερότητα και μια ομορφιά σαν άνθρωπος και μια καλοσύνη που δεν τη βρήκα στους επιστήμονες γονείς μου. Αυτούς τους ανθρώπους εγώ τους σέβομαι πάρα πολύ. Κουβάλησαν με ένα χειρωνακτικό τρόπο τη ζωή τους, ταπεινοί και ασήμαντοι, πιστεύοντας πράγματα περίεργα. Όλα αυτά μ' αρέσουνε και δημιουργούνε τη σύνθεση εκείνου του φαινομένου που λέμε ζωή. Που δεν είναι καθόλου μονοδιάστατη.

Στάθης Κουτσούνης: Να προσθέσω πάντως ότι η έρευνα από έναν συγγραφέα σαν την κυρία Γαλανάκη είναι αναγκαία. Στο βιβλίο της υπάρχει ένα ρεαλιστικό φόντο κι αυτό το ρεαλιστικό φόντο θα πρέπει να βασίζεται σε πραγματικά δεδομένα. Οφείλει, επομένως, να γνωρίζει πολύ καλά τα δεδομένα, έστω και αν από την ανάγνωση ενός η περισσότερων βιβλίων μπορεί να κρατήσει ένα ελάχιστο. Να σας πω επίσης ότι τα τελευταία χρόνια, θα το ξέρει η κυρία Γαλανάκη, είναι πολλοί οι συγγραφείς που πριν γράψουν ένα βιβλίο κάνουν έρευνα. Και μάλιστα χρησιμοποιείται πάρα πολύ και το διαδίκτυο, απ' όπου κατεβαίνουν άπειρες πληροφορίες προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από τον συγγραφέα στη συγγραφή του βιβλίου του.

Ρέα Γαλανάκη: Εγώ προτιμώ τις βιβλιοθήκες, γιατί το internet είναι ελεγχόμενη πληροφορία, παιδιά. Προτιμώ να πάω απευθείας στις πηγές, σε βιβλία, παλιές εφημερίδες, αρχεία... Είναι πολύ πιο ουσιαστικό αυτό, παρά να σου έρθει διαμεσολαβημένο το υλικό με κομμένες πληροφορίες. Το internet είναι ελεγχόμενη πληροφόρηση.

Ολίνα Τερζή (μαθήτρια): Φαντάζομαι πως η διαδικασία της έρευνας είναι πολύ χρονοβόρα. Σας πήρε πολύ καιρό για να ολοκληρώσετε το βιβλίο;

Ρέα Γαλανάκη: Πρώτα, θα συλλάβεις μια ιδέα που θα επεξεργαστείς, μια συγκίνηση. Θα δεις πώς θα τη διαχειριστείς κι αρχίζεις να ψάχνεις. Το ψάξιμο είναι αρκετό, αλλά το ψάξιμο σου λύνει το μυαλό. Αυτό είναι

το πιο σημαντικό πράγμα που έχω διαπιστώσει. Δηλαδή, ξεκινάς με μια ιδέα και ψάχνοντας σου κατεβαίνουν δεκαπέντε ιδέες. Αυτό είναι συγκλονιστικό, σε βοηθάει πάρα πολύ ως συγγραφέα. Μου τρώει καιρό, γιατί πρέπει πρώτα να τελειώσω έναν κύκλο. Ας πούμε, σε κάθε περίοδο απ' αυτές έπρεπε να μελετήσω πολύ, όχι μόνο για τα γεγονότα, αλλά και για το κλίμα της εποχής, ακόμα και για τα μικρά πράγματα: πώς ήταν ένας πολυέλαιος στο ταβάνι το 1918 ή πώς ήταν ένα φόρεμα το 1938. Αυτά τα βρίσκεις σε βιβλία, σε εικονογραφίες κ.τ.λ. Μετά αρχίζεις να γράφεις, και ξέρετε κάτι; Αυτό που στην αρχή έχεις στο μυαλό σου, η χοντρική ιδέα που έχεις για έναν άνθρωπο σιγά σιγά λειαίνεται, ξεφεύγει, αναπτύσσεται, αυτονομείται και είναι κάτι πάρα πολύ ενδιαφέρον. Ξεκινώντας από το βιβλίο, θα σας πω ένα παράδειγμα. Τον Πατουχονίκο δεν τον είχα στο μυαλό μου να τον βάλω, κάπου μου προέκυψε, όταν θέλησα να δώσω κι ένα χαρακτήρα αυτού του χωριού. Ήταν ένα χωριό πολύ ένδοξο, αντάρτικο, μετά καταστράφηκε πλήρως από τους Γερμανούς, εκτελέστηκαν άνθρωποι, γυναίκες, παιδιά, και ήθελα από κει να περάσω και διάφορα πάθη, ήταν πολλοί αριστεροί σ' αυτό το χωριό —έμένα η οικογένειά μου δεν ήταν αριστερή. Και έτσι μου προέκυψε ο Πατουχονίκος.

Δάφνη Λάζου (μαθήτρια): Γιατί κάνετε τόσο μεγάλη αναφορά στον Καζαντζάκη, και μάλιστα με την επίσκεψη του Καζαντζάκη στον ύπνο του Αντρέα;

Ρέα Γαλανάκη: Μέσα στο βιβλίο υπάρχουν πέντε άτομα που παρίστανται στην κηδεία του Καζαντζάκη, που έγιναν συγγραφείς αργότερα και τον απέρριψαν. Το δεκάχρονο κοριτσάκι είμαι εγώ, οι άλλοι είναι ο Βασιλικός, ο Φακίνος, ο Γιατρομανωλάκης και ο Λιοντάκης. Πέρυσι ήτανε τα πενήντα χρόνια από το θάνατο του Καζαντζάκη και με καλέσανε να κάνω κι εγώ μια ομιλία μαζί με άλλους λογοτέχνες κρητικής καταγωγής και μιλήσαμε για τη σχέση μας με τον Καζαντζάκη. Και αναφέρθηκα επί μακρόν. Για όλους εμάς ήταν ένα βίωμα συγκλονιστικό αυτό. Εγώ, ήμουν και μικρή, δέκα χρονών παιδί, ήταν η πρώτη φορά που είδα μια πολύ μεγάλη ένταση στην πόλη, στο Ηράκλειο, ήτανε μια μέρα πραγματικά που φοβόσουν ότι θα ξεσπάσουν επεισόδια. Η Εκκλησία της Κρήτης είχε αγκαλιάσει τον Καζαντζάκη κι αυτό πρέπει να το πούμε. Είναι γεγονός ότι έγινε με το μητροπολίτη και άλλους μέσα στο ναό η λειτουργία, αλλά απέξω υπήρχαν άλλες παραεκκλησιαστικές οργανώσεις, οι οποίες έκαναν επεισόδια. Και ο κόσμος ήταν διχασμένος. Οι μισοί λέγανε, οι πιο πολλοί, ότι ήταν σπουδαίος άνθρωπος, υπήρχαν όμως κι άλλοι που έλεγαν άλλα. Ο λογοτέχνης ξέρετε κάνει και λογοτεχνικές αναφορές μέσα στα έργα του πολλές φορές. Είναι αυτό που λέμε διακειμενικότητα. Εγώ έγραφα για δυο τόπους, ο ένας τόπος ήταν το Ηράκλειο, που το ξέρω καλά, διότι μεγάλωσα εκεί, και ο άλλος ήταν η ορεινή Βιάννος, που είναι ο τόπος της εκ μητρός καταγωγής μου, όπου πήγαινα τα καλοκαίρια συχνά. Λοιπόν, ήθελα να αναφερθώ και σε πολύ σπουδαίους πνευματικούς ανθρώπους, που τους σέβομαι, των δύο αυτών τόπων. Πρέπει να σας πω ότι εγώ ως παιδάκι, που είχε πολύ εντυπωσιαστεί από το κλίμα στην κηδεία του Καζαντζάκη, κάθισα μετά, όταν μεγάλωσα λίγο, στο γυμνάσιο, πριν μπω στο πανεπιστήμιο, και διάβασα όλα του τα βιβλία, έως και την *Οδύσσεια*. Και μετά τον απέρριψα. Όπως τον απέρριψε περίπου όλη η γενιά μου. Δηλαδή, στα είκοσί μας πλέον δε διαβάζαμε Καζαντζάκη. Υπήρχε ένας σεβασμός, γιατί είναι πραγματικά πολύ σπουδαίος λογοτέχνης, αλλά απορρίψαμε το ύφος του, τον τρόπο του, και μπήκαμε σε άλλα πράγματα. Πολύ πρόσφατα ξαναδιάβασα Καζαντζάκη με αφορμή αυτό το βιβλίο. Γιατί ξάφνου εκεί που έψαχνα να γράψω για τη Σκεύη Καλοκαιρινού, την κοπέλα αυτή που χάθηκε στη σφαγή και που η οικογένειά της είχε στείλει κάποτε έναν Πολυξίγκη, αξιωματικό της χωροφυλακής, για να ψάξει να τη βρει, εγώ θυμήθηκα ότι ο Πολυξίγκης ήταν ένας ήρωας του Καζαντζάκη στο βιβλίο *Ο Καπετάν Μιχάλης*. Τι κάνω λοιπόν; Ως φιλότιμος άνθρωπος, αγοράζω πάλι τον *Καπετάν Μιχάλη*, γιατί το είχα χάσει το βιβλίο, και το ξαναδιαβάζω. Και βλέπω

ένα καταπληκτικό μυθιστόρημα. Αφού πια είχαν περάσει οι αγκυλώσεις και όλα αυτά, το απήλαυσα πάρα πολύ. Εντάξει, μπορεί να υπάρχουν κάποιες λεκτικές υπερβολές που δεν τις δεχόμαστε, μπορεί να υπάρχει μια εμμονή σε κάποιες απόψεις, αλλά ποιός δεν έχει εμμονές; Και διάβασα ακόμα και μερικά άλλα βιβλία του Καζαντζάκη. Και πρέπει να πω ότι θεωρώ ότι τον έχουμε πολύ αδικήσει. Γι' αυτό βγαίνει και αυτή η στάση εδώ μέσα για τον Καζαντζάκη. Τον αναφέρω, δηλαδή, τιμώντας τον μεγαλύτερο πνευματικό άνθρωπο που έχει βγάλει το Ηράκλειο μέχρι σήμερα, δεν το συζητάω. Απ' την άλλη μεριά δεν τον βάζω σε ρεαλιστικό πλαίσιο, γιατί δε με παίρνουν οι χρονολογίες. Αυτός πέθανε το '57, επομένως πώς να τον βάλω στο '58; Τον βάζω λοιπόν, για να μπορώ να τον φέρω στο προσκήνιο, μέσα από ένα όνειρο, να συζητάει την κηδεία του. Θα παρατηρήσατε ότι όλη αυτή η συζήτηση με τον Καζαντζάκη καταλήγει στο ότι η τέχνη έχει μια αυθεντικότητα, μια ελευθερία και μια δικαίωση στο τέλος. Αυτό με ενδιέφερε πάρα πολύ να ακουστεί ως λόγος μέσα στο κείμενο. Γιατί ξέρετε ότι ο ίδιος ο Καζαντζάκης είχε πάρα πολύ κυνηγηθεί, αν δε σας είναι γνωστό, τα βιβλία του είχαν μπει στα απαγορευμένα και λίγο έλειψε να αφοριστεί και από την Εκκλησία της Ελλάδας για κάποια βιβλία του. Λοιπόν, πάρα πολύ συχνά, ακόμη και σήμερα και παντού στον κόσμο, οι συγγραφείς και οι άνθρωποι που σκέφτονται με κάποια ελευθερία, για διάφορους λόγους κυνηγιούνται, και με ενδιέφερε πάρα πολύ να ακουστεί αυτή η άποψη για την τέχνη κυρίως μέσα στο βιβλίο τούτο.

Λίλα Κωτάκη (μαθήτριά): Καταλαβαίνω ότι αυτό το βιβλίο το γράψατε με πολλή αγάπη για την ιστορία του τόπου σας. Αλλά πέρα απ' αυτό, ποιο μήνυμα θέλετε να περάσετε στη νέα γενιά; Γιατί εμένα προσωπικά μου άφησε μια γεύση απογοήτευσης.

Στάθης Κουτσούνης: Για ποιά λόγο, θέλεις να μας πεις;

Λίλα Κωτάκη (μαθήτριά): Γιατί προσωπικά κουράστηκα απ' την πολλή περιγραφή, δεν είχε διάλογο και το θέμα δε με πολυσυγκίνησε. Προσωπική μου άποψη.

Ρέα Γαλανάκη: Ασφαλώς είναι προσωπική και απολύτως σεβαστή και χαίρομαι που το λες. Είναι λάθος να ζητάμε μηνύματα στα βιβλία. Το βιβλίο ή σ' αφήνει κάτι ή δε σ' αφήνει. Εδώ νομίζω ότι σ' αφήνει μια αίσθηση πραγμάτων, σ' αφήνει με την αίσθηση μιας εποχής, η οποία κάποια στιγμή τελειώνει. Γιατί βάζω το όριο του '78 νομίζετε; Γιατί βεβαίως είναι η φάση της μεταπολίτευσης, όπως είπα. Κι όπως υποστηρίζουν διάφοροι, σαν τον Hobsbawm ας πούμε, αλλά και τον δικό μας, τον Μαργαρίτη, τον περίφημο ιστορικό, στην Ελλάδα με τη μεταπολίτευση τελειώνει ένας ιστορικός κύκλος πάρα πολύ σημαντικός, ο οποίος είχε να κάνει με πολέμους, με δικτατορίες, με εμπλοκές σε εθνικές περιπέτειες, που κόστισαν πάρα πολύ στους ανθρώπους. Μην κοιτάτε τώρα εσείς που ζείτε στην πιο υπέροχη, την πιο ειρηνική περίοδο που έχει ζήσει ποτέ η χώρα. Τα πράγματα ήταν πολύ ζόρικα σε άλλες εποχές. Υπήρχε ακριβώς αυτό το χυμένο αίμα, ας πούμε, να ο λαβύρινθος πάλι, το οποίο τελειώνει σ' αυτή τη φάση. Αν δε σας άφησε τίποτα, δεν πειράζει.

Στάθης Κουτσούνης: Πάντως, να διευκρινίσω κι εγώ εδώ το εξής. Όσο και να σας φαίνεται περιέργο ίσως, υπάρχει μια διάσταση στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται η εκπαίδευση τη λογοτεχνία και στον τρόπο με τον οποίο την αντιλαμβάνονται οι λογοτέχνες. Η λογοτεχνία, παιδιά, δεν περνάει, δεν έχει σκοπό, να περάσει μηνύματα. Το μήνυμα για ένα βιβλίο είναι ο τρόπος με τον οποίο γράφει ο συγκεκριμένος συγγραφέας. Αυτά που ονομάζουμε ηθικά διδάγματα ή αυτά που πολλές φορές κι εμείς οι καθηγητές σας ζητάμε, τι θέλει να πει εδώ ο ποιητής κ.λπ., είναι άνευ ουσίας κατά βάση. Ένα βιβλίο έχει ένα στόχο, σαφώς και κυρίως θέλει να αναδείξει κάποια πράγματα ή να δει με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο μια κατάσταση, είναι ένας άλλος τρό-

πος θέασης της πραγματικότητας. Άλλο πράγμα είναι η ιστορία βέβαια, άλλο η λογοτεχνία. Άλλος είναι ο στόχος του ιστορικού, άλλος είναι ο στόχος του λογοτέχνη. Υπάρχει ο ιστορικός που έχει γράψει για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ας πούμε, υπάρχουν και τα *Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου. Υπάρχει ο ιστορικός που έχει γράψει για τον 20ό αιώνα, υπάρχει και ο *Αιώνας των Λαβυρίνθων* της Ρέας Γαλανάκη. Είναι διαφορετικοί οι στόχοι και ο καθένας φωτίζει με τη δική του ματιά τα πράγματα και σε καμιά περίπτωση πάντως η λογοτεχνία, κατά την άποψή μου, δε θέλει να περάσει μήνυμα με τη στενή, να το πω έτσι, έννοια του όρου. Βέβαια η συμμαθήτριά σας, η οποία καλώς βεβαίως είπε τη γνώμη της, γιατί πράγματι σε άλλον ένα βιβλίο μπορεί να μιλήσει και σε άλλον όχι, ανέφερε και μερικούς λόγους, στους οποίους νομίζω ότι απάντησε πριν η κυρία Γαλανάκη, π.χ. ότι δεν έχει πολλούς διαλόγους. Μήπως όμως η εποχή μας μέσω και της τηλεόρασης μας δημιουργεί έναν τέτοιο εύληπτο τρόπο επικοινωνίας, ώστε ένας άλλος τρόπος γραφής, πιο απαιτητικός, πιο μεστός, πιο πυκνός, που απαιτεί συμμετοχή του αναγνώστη και όχι την απλή παρουσία του, να φαντάζει πολύ δύσκολος; Σημασία έχει από ένα σημείο και μετά να μπορούμε να μπαίνουμε σε τέτοια βαθιά νερά. Δεν είναι απαραίτητο να μας αρέσει ένα βιβλίο, αλλά τουλάχιστον να προσπαθούμε να μπορούμε στην ουσία του.

Μαξ Βέτερ (μαθητής): Εγώ θέλω να ρωτήσω κάτι και να πω και κάτι. Η ερώτησή μου, που εν μέρει έχει απαντηθεί κιόλας, είναι αν όταν γράφετε έχετε ένα γενικό μοτίβο στο μυαλό σας και το αναπτύσσετε καθώς γράφετε. Κι αυτό που θέλω να πω είναι ότι διαφωνώ μ' αυτό που είπε ο Διευθυντής μου, ότι ο συγγραφέας δε θέλει να περάσει κάποιο συ-

γκεκριμένο μήνυμα με το έργο του. Πιστεύω ότι, όταν κάποιος γράφει, θέλει να περάσει ένα μήνυμα. Από κει και πέρα είναι δικαίωμα αυτού που το διαβάζει να το πάρει το μήνυμα όπως θέλει και πιστεύω ότι είναι απόλυτα σωστό όταν λέει ο καθηγητής ότι ο συγγραφέας θέλει να πει αυτό. Αλλά εμείς δεν είμαστε αναγκασμένοι να το ακολουθήσουμε.

Ρέα Γαλανάκη: Λοιπόν, σχετικά με το μοτίβο, να σχεδιάζουμε για να γράψουμε ένα μυθιστόρημα, σχεδιάζουμε κάποια πράγματα. Και το σχεδιάζουμε και πολλές φορές, και τα σχέδια ανατρέπονται και ξαναπροσαρμόζονται. Τώρα σε σχέση με το μήνυμα, λοιπόν, θα μπορούμε σε πιο βαθιά λογοτεχνικά νερά. Το μήνυμα μου θυμίζει λίγο κατηχητικό, καθαρά και ξάστερα, ηθικό δίδαγμα και τέτοια. Όλοι έχουμε κάτι να πούμε και κάποια πράγματα να δώσουμε και να συγκινήσουμε τον αναγνώστη. Αλλιώς καθόμαστε σπίτι μας και δε γράφουμε, έτσι; Λοιπόν, μήνυμα, αν θέλετε να το πείτε μήνυμα, υπάρχει. Το μήνυμα ξέρετε ποιο είναι; Να σκεφτείτε. Να συλλογιστείτε πάνω στο βιβλίο και στην ανθρώπινη περιπέτεια. Αυτό είναι το μήνυμα. Δε θα σας πω ότι αυτός είναι ο καλός, αυτός είναι ο κακός κι αυτός είναι ο άσχημος. Αυτά είναι εύκολα πράγματα.

Στάθης Κουτσούνης: Το μήνυμα δηλαδή, παιδιά, είναι με άλλα λόγια αυτό που λέει ο συγγραφέας, οι ιδέες του, η φιλοσοφία του, η συγκίνηση που προκαλεί, αλλά και ο τρόπος που είναι γραμμένο κάτι, το ύφος του συγγραφέα.

Ρέα Γαλανάκη: Για πολλές δεκαετίες στη λογοτεχνία λέγαμε αυτό είναι το περιεχόμενο και αυτό είναι το μήνυμα. Αυτά στη θεωρία της λογοτεχνίας τα λέγαμε μέχρι το 1950 στην Ευρώπη, στην Ελλάδα ήρθαν αργότερα. Σήμερα, μήνυμα και περιεχόμενο ταυτίστηκαν, η λέξη μήνυμα λέγεται αλλιώς ή δε λέγεται καθόλου. Σας λέω, αν θέλετε ένα μήνυμα, πάρτε ως μήνυμα να καθίσετε να σκεφτείτε. Τι κάνουν οι παππούδες σας, τι κάνουν οι γονείς σας και ποιοί είστε εσείς σήμερα και πού βαδίζετε. Ο τρόπος που γράφεται ένα βιβλίο, αυτός δείχνει και τη φιλοσοφία και το μήνυμα του συγγραφέα, όπως είπε και ο κύριος Κουτσούνης. Σ' ένα πρόσφατο βιβλίο, δε θέλω τώρα να το κατονομάσω, →

Το μήνυμα ξέρετε ποιο είναι;
Να σκεφτείτε.
Να συλλογιστείτε πάνω στο βιβλίο
και στην ανθρώπινη περιπέτεια

→ το μήνυμα είναι περάστε καλά, η ευκολία, όλα είναι καλά, καλά περνάμε, ψωνίζουμε, ζούμε στα βόρεια προάστια, είμαστε ευτυχείς, ε όκι όμως, αυτό δεν είναι η ουσία της ζωής, έτσι; Δεν είναι η ουσία της ζωής και δεν είναι προπαντός η ουσία της τέχνης. Και ξέρετε κάτι; Θεωρείται αναχρονισμός να λέμε ποιο είναι το μήνυμα.

Στάθης Κουτσούνης: Επομένως, χρειάζεται να κάνει βήματα και η εκπαίδευση και να δει με ένα διαφορετικό μάτι την προσέγγιση της λογοτεχνίας σε σχέση με τον τρόπο που τη βλέπει έως σήμερα. Η κυρία Γαλανάκη μιλάει φυσικά αυτή τη στιγμή ως λογοτέχνης και πολύ σωστά κάνει, κι εγώ τουλάχιστον συμφωνώ μαζί της. Διότι το μήνυμα στις περισσότερες περιπτώσεις έχει ταυτιστεί με το ηθικό δίδαγμα, κάτι που δεν έχει καμιά σχέση με τη λογοτεχνία. Να μη μπορούμε τώρα βαθύτερα, διότι ούτε χρόνο έχουμε ούτε είναι αυτό το θέμα μας.

Ρέα Γαλανάκη: Να προσθέσω κάτι; Ας πούμε, ακούτε μια μουσική, ακούτε τους Beatles, ποιο είναι το μήνυμα; Στην τέχνη δε λέμε πλέον ποιο είναι το μήνυμα. Εμείς, οι καλλιτέχνες, οι συγγραφείς δε μιλάμε πλέον για μηνύματα. Ποιο είναι το μήνυμα, ας πούμε, της μουσικής; Όσο αγαπάτε έναν μουσικό και σας αρέσει, σας συγκινεί και σκέφτεστε γι' αυτό, τίποτε άλλο.

Στάθης Κουτσούνης: Άρα, πόσο σας συγκινεί, πόσο σας ταραίζει, πόσο σας βγάζει στην επιφάνεια κάποια καινούργια πράγματα, τα οποία υπάρχουν στο υποσυνείδητο, αλλά χρειάζεστε κάτι για να μπορέσουν αυτά να ενεργοποιηθούν και να λειτουργήσουν.

Δάφνη Λάζου (μαθήτρια): Για ποιο λόγο η Σκεύω έχει τόσο σημαντικό ρόλο στο μυθιστόρημά σας; Μήπως συμβολίζει κάτι;

Ρέα Γαλανάκη: Λοιπόν, η Σκεύω είναι μια αληθινή ιστορία. Αυτή η γυναίκα χάθηκε μέσα στο γενικό αλαλούμ που έγινε με τις φωτιές και τις λεηλασίες και τις πυρκαγιές. Σε μια τελευταία μελέτη που είχα διαβάσει υπήρχαν αυτές οι εκδοχές που αναφέρω για το τι έγινε αυτή η γυναίκα. Και σε κάθε κεφάλαιο βάζω από μία. Να πάλι η γεωμετρία που πρέπει να σκεφτεί ο συγγραφέας. Με απασχολεί πάρα πολύ γιατί για μένα η Σκεύω συμβολίζει το ρόλο της γυναίκας στον πόλεμο, το θύμα του πολέμου, το αθώο θύμα. Οι άντρες, ξέρετε, είναι αλλιώς. Οι άντρες θα σφαχτούν, θα πεθάνουν, θα αιχμαλωτιστούν. Οι γυναίκες όμως έχουν μια άλλη μοίρα στον πόλεμο και είναι με έναν άλλο τρόπο θύματα. Είναι έμμεσα θύματα, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι είναι λιγότερη η δυστυχία τους. Για μένα, λοιπόν, η Σκεύω συμβόλιζε τη γυναίκα θύμα πολέμου. Και γι' αυτό επινωώ αργότερα και τη Μικρασιάτισσα, την Παρασκευή, τη γυναίκα του Σήφη, που είναι κι αυτή ένα θύμα του πολέμου. Και μάλιστα, όπως η Σκεύω χάνεται κάπου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η άλλη έρχεται από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Και για μένα αυτή η αναζήτηση δίνει τώρα νόημα, ψάχνει, ψάχνει ο φιλόλογος, έχει παθιαστεί με αυτή την υπόθεση και ψάχνει, κι εμένα αυτό μου δίνει την αφορμή να εκθέσω τις διαφορετικές εικασίες για τη Σκεύω στο μυθιστόρημα.

Γιώργος Μανουράς (μαθητής): Σε πολλά σημεία το βιβλίο αναφέρεται σε ήρωες από άλλα βιβλία σας. Σε τι εξυπηρετεί αυτό;

Ρέα Γαλανάκη: Κοιτάξτε, για μένα, οι ήρωες των βιβλίων μου ζουν. Στη συλλογή διηγημάτων μου *Ένα σκεδόν γαλάζιο χέρι* υπάρχει ένα διήγημα, φανταστικό βέβαια, ότι μια Καθαρά Δευτέρα στο σπίτι μου στην Πάτρα έρχονται, καλεσμένοι μου για να φάμε, οι ήρωες των μέχρι τότε μυθιστορημάτων μου. Είναι μια σχέση, παιδιά, η οποία για μένα είναι βαθιά, πολύ βαθιά: επειδή τους αγαπώ πάρα πολύ, συνεχίζουν να υπάρχουν. Και ένας ήρωας μπορεί να περάσει από το ένα βιβλίο στο άλλο. Μ' αρέσει αυτό. Και ξέρετε κάτι; Και στη ζωή συνεχίζουν να υπάρχουν. Θα σας φανεί παράξενο. Θα σας πω μια ωραία ιστορία, που είναι εκτός προγράμματος. Εδώ φοράω ένα δαχτυλίδι. Και έχει απάνω μια αραβική επιγραφή. Λοιπόν, το βιβλίο *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά* το έγραφα για να δείξω πως συνεχίζονται όχι μόνο μέσα μας αλλά και στη ζωή οι ιστορίες που μας αφορούν. Αυτό το βιβλίο κυκλοφόρησε πριν από δυο-τρία χρόνια στην Αίγυπτο, έγιναν παρουσιάσεις στην

Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο και πήγα και είχα και μια συνέντευξη στην Al Ahram. Απ' αυτή τη συνέντευξη μαθαίνουν οι απόγονοι του Ισμαήλ Φερικ Πασά για την ύπαρξη του βιβλίου. Γιατί εγώ δεν ήξερα ότι είχε μια αραβική οικογένεια. Ήτανε ζάμπλουτος, ήτανε, ας πούμε, επιφανής. Υπήρχε μια οικογένεια που κανείς μέχρι τώρα δεν είχε βρει, ούτε εγώ. Λοιπόν, φτάνουμε στην πέμπτη γενιά απογόνων. Και διαβάξει το βιβλίο μια κυρία, η κυρία Amal El Handari, η οποία παρακαλώ έχει σπουδάσει συγκριτική λογοτεχνία στο Yale και το Εδιμβούργο και σε πανεπιστήμια αγγλοσαξονικά, είναι πολύ μορφωμένη. Διαβάξει το βιβλίο, γοητεύεται και αρχίζει να μου στέλνει e-mail. Δεν την πίστεψα εγώ στην αρχή, αλλά τελικά προσκόμισε η γυναίκα αποδείξεις κι ένα καλοκαίρι βρεθήκαμε στην Κρήτη και μου έφερε δώρο αυτό το δαχτυλίδι, το οποίο είναι της εποχής του Ισμαήλ, ακριβές αντίγραφο, και γράφει επάνω: «ευλογημένος είναι ο δημιουργός». Για τον Μωάμεθ είναι, αλλά δεν πειράζει και ο συγγραφέας δημιουργός είναι.

Γιάννης Μωυσιδης (μαθητής): Μέσα στο βιβλίο υπάρχουν συνεχώς στοιχεία από την Κρήτη, το είπε κι ο κύριος Κουτσούνης στην αρχή ότι το Ηράκλειο είναι σημαντικός πρωταγωνιστής. Είπατε ότι κάποια στιγμή στη ζωή σας κάνατε μια επιστροφή προς την Κρήτη, μολονότι την είχατε απορρίψει. Από πού πήγασε αυτή η ανάγκη;

Ρέα Γαλανάκη: Γιατί απέρριψα την Κρήτη και γιατί επέστρεψα μετά; Δηλαδή να σας πω ιστορίες από την προσωπική μου ζωή; Να σας πω. Γιατί είχα πολύ αυστηρούς γονείς κι εγώ ερωτεύτηκα ένα αγόρι που ήταν αριστερός εκείνα τα χρόνια, ήμασταν φοιτητές στην Αθήνα. Οι γονείς μου αντέδρασαν πάρα πολύ άσχημα σ' αυτή τη σχέση και κλέφτηκα στα είκοσί μου και παντρεύτηκα τον άνθρωπο που αγαπούσα, ο οποίος μετά από ένα χρόνο, επειδή ήταν από τους πρώτους ιδρύσαντες τον «Ρήγα Φεραίο», δηλαδή μια αντιδικτατορική οργάνωση εναντίον της χούντας, μπήκε στη φυλακή για πολλά χρόνια. Λοιπόν, οι γονείς μου ήταν αντικομμουνιστές, εμείς εκείνα τα χρόνια ήμασταν αριστεροί, οπότε αντιδρώντας στους γονείς μου, αντέδρασα σε οτιδήποτε αφορούσε τους γονείς μου, την οικογένειά μου, τη μέχρι τότε ζωή μου, την αστική μου καταγωγή. Αλλά, εντάξει, με το πέρασμα του χρόνου κανείς ξανασκέφτεται διάφορα πράγματα, περνάν τα χρόνια, λειαινούν οι πληγές, ισορροπούμε μέσα μας. Και άλλωστε γι' αυτό σκεφτόμαστε, για να μπορέσουμε να επουλώσουμε τα τραύματά μας. Δεν μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει άνθρωπος που δεν έχει πληγή ή δεν έχει τραυματιστεί στη ζωή του. Σημασία έχει πώς διαχειριζόμαστε τις πληγές μας. Αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό. Άλλος μπορεί να το εκφράσει μέσα από τη λογοτεχνία, άλλος μέσα από τη μουσική, μιλά για τους καλλιτέχνες, άλλος μέσα από το σινεμά. Και γι' αυτό το αποτέλεσμα, το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, το βιβλίο, η μουσική, το σινεμά, το θέατρο, είναι κάτι που μπορεί να αγγίξει και άλλους ανθρώπους. Δηλαδή, αν καταφέρει στη δική σου πληγή, στη σκέψη σου γύρω από τον ανθρώπινο πόνο να δώσεις μια δομή κι ένα σχήμα τέτοιο που να γίνει ένα καλλιτέχνημα, δε μιλάω για βιβλίο μόνο, αν αυτό το πράγμα μπορέσει να συγκινήσει κι άλλους ανθρώπους, να τους αφορά, είναι πάρα πολύ σημαντικό. Και η τέχνη, πρέπει να σας το πω αυτό, δεν γίνεται από ανθρώπους που είναι αβασάνιστοι. Άλλο τι βλέπουμε μπροστά μας ανά πάσα στιγμή. Σημασία έχει τι κρύβουμε μέσα μας.

Μαριάννα Ματθαίου (μαθήτρια): Γιατί γράφετε με πολυτονικό σύστημα;

Ρέα Γαλανάκη: Έγραφα παλιά με πολυτονικό, κι ο Καστανιώτης, ο εκδότης μου, κράτησε το πολυτονικό, μια και έτσι το είχα γράψει. Δεν έχω κανένα πρόβλημα. Είμαι τώρα πλέον σαφώς υπέρ του μονοτονικού, αλλά από συνήθεια άργησα λίγο να αλλάξω.

Δάφνη Κόλλια (μαθήτρια): Μέσα στο βιβλίο παρουσιάζεται ένας άνθρωπος που δεν είναι ικανός να ξεφύγει από το λαβύρινθο της ζωής. Τι πιστεύετε πραγματικά;

Ρέα Γαλανάκη: Αυτό απαιτεί πολλή συζήτηση. Ο λαβύρινθος της ζωής είναι κάτι το οποίο υπάρχει για όλους μας. Δεν ξέρω τι πιστεύω, πιστεύω κάτι αλήθεια;